

комунікації, комунікативної ситуації [1, с. 196-171]. Інколи вони можуть збігатися. Цілісність передбачає єдність змісту і відповідної мовленнєвої форми.

Розв'язуючи загальні проблеми структурної організації тексту, автор шукає і відповідні для його завдань прийоми побудови більш деталізованих елементів формалізації, здебільшого прагне до досягнення відповідності між змістово-сисловою і мовленнєвою формою викладу (див. текст: *Повернення патріарха* тощо). Опрацювання деталізованих, дрібніших форм загальної мовленнєвої структури відбувається найчастіше під час осмислення й аналізу зібраного автором емпіричного матеріалу, і в цьому разі вступає в дію аксіологічний принцип, тому що дається оцінка якості фактів. Їхня важливість і значущість зумовлюють вибір того чи іншого плинну щодо формотворення (пор. текст *УНІВЕРсальний диктант*). Володіння методами аксіології дозволяє відрізнити дійсно цінні факти від тих, цінність яких може поставати уявною, хибною (заголовок *УНІВЕРсальний диктант* містить у собі прозорий компонент УНІВЕР = університет, за [13, с. 265]: *універ, -у, ч., студ. Університет*. Виділення великими літерами саме жаргонного компонента як домінанти відображає особливості інтерпретації автором наступної події та відповідну фактичну настанову адресату).

Отже, коли автор створює текст, йому доводиться враховувати багато аспектів формотворення, значення кожного з яких не можна применшувати. Як засіб комунікації текст повинен бути зручним для сприйняття, доступним, конкретним, естетичним, а також цікавим поза залежністю від теми. У тексті реалізується взаємодія автора і реципієнта у формі співробітництва або конфронтації. Сучасний політичний газетний текст характеризується функційною розмаїтістю. Особливо важливим постає розгляд його структури, мовної специфіки, оскільки через них реалізується імпліцитний смисл, що складає здебільшого основне інформаційно-мисленнєве тло. Розгляд прагматичних настанов політичних газетних текстів уможливить встановлення їх мовленнєво-жанрової варіативності і статусу в суспільному житті.

Література

1. Васильева А. Н. Основы культуры речи. – М., 1980.
2. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. – М., 1987.
3. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту. – Донецьк, 2006.
4. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк, 2006.
5. Зарецкая Е. Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. – М., 2001.
6. Изенберг Х. О. предмете лингвистической теории текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – М., 1978.
7. Колшанский Г. В. Котекстная семантика. – М., 1980.
8. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984.
9. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Львів, 2006.
10. Лихачев Д. С. О филологии. – М., 1989.
11. Лотман Ю. М. Леки по структуральной поэтике // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994.
12. Сорокин Ю. А. Экспериментальная проверка реальности некоторых признакою текста // Общая и прикладная психолінгвістика. – М., 1973.
13. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003.
14. Сыщиков О. С. Конвенциональная имплицитность в деловом дискурсе // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. научн. трудов. – Волгоград, 2000.
15. Щедровицкий Г. П. Современная наука и задачи развития логики // Философия. Наука. Методология. – М., 1977.
16. Юкнявичюс С. К. Критический анализ информационной эстетики А. Моля: Автореф. ... канд. филос. наук. – М., 1980.
17. Harris Z.S. Discourse Analysis. Reprints // Approaches on Formal Linquistics. – № 2. The Hague. – 1963.

Зайцева І. П.

КОГНІТИВНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ СЛІВ ЗА ЧАСТИНАМИ МОВИ

Розглядаючи частини мови, як справедливо зауважив Дж. Лайонз, нерідко змішуються дві проблеми: одна з них стосується умов, які визначають приналежність даного слова до тієї чи іншої категорії, інша – найменування цих категорій [5].

З 40-х років ХХ століття питання про доцільність частиномовної класифікації та критеріїв виділення таких класів слів не тільки не втрачало своєї актуальності, але й потребувало глибшого дослідження в умовах появи нових лінгвістичних парадигм. Спираючись на традиційне бачення питання про виділення частин мови (В. В. Виноградов, Л. В. Щерба), ми робимо спробу проаналізувати проблему визначення частиномовного статусу слова у контексті когнітивних досліджень (О. С. Кубрякова, Т. К. Бардіна), враховуючи надбання учених у галузі опису частиномовної динаміки (В. В. Бабайцева, І. Г. Данилюк, А. Л. Шарандін).

Дослідників когнітивних засад виділення частин мови насамперед цікавить питання про те, яким вимогам має відповідати раціональний розподіл за класами і з якою метою проводиться таке розподілення. У загальному вигляді відповідь на це питання є відомою. Як зазначає О.С. Кубрякова: «... розподіл слів між класами має відобразити особливості їхнього використання та нетотожність їхніх функцій у дискурсі та тексті» [4, с. 10]. Досить вагомими для когнітивного підходу є й усі формальні ознаки нетотожності лексем, починаючи з морфологічних і словотворчих характеристик і закінчуючи дистрибутивними особливостями.

Головною причиною нового ставлення до питання про виділення і статус частин мови стали кардинальні зміни у галузі теоретичної лінгвістики, виокремлення двох головних наукових парадигм – комунікативної та когнітивної. Комунікативна парадигма пов'язує аналіз мовних явищ із дослідженням функцій спілкування, приділяючи особливу увагу власне комунікативній діяльності та впливу контексту на неї. У межах когнітивної парадигми досліджуються когніції, об'єктом вивчення є зв'язок мови з процесами пізнання, з усіма способами отримання, обробки, фіксування інформації про світ у їхній кореляції з мовними формами.

У той же час цілком очевидним є той факт, що для вирішення актуальних проблем сучасної лінгвістики, зокрема питання про сутність частин мови, необхідно синтезувати ці парадигми знання, оскільки для характеристики кожного слова однаково важливим є і те, яку когнітивну структуру (концепт, сукупність концептів) воно має, і те, яку функцію воно виконує у дискурсі, тексті. Оскільки слова у їх сукупності утворюють певну картину світу, притаманну свідомості мовця, то й системна організація слів повинна відображати їхню функціональну та змістову своєрідність.

Уся історія вивчення частин мови була пов'язана з вирішенням питання про те, чи є вони лексичними групами, чи граматичними. Найчастіше частини мови визначають як лексико-граматичні класи слів. Пропонуючи для частин мови термін «когнітивно-дискурсивні категорії», когнітологи також підкреслюють два різних, однак скорельованих між собою аспекти у системі мови, які мають глибокі концептуальні засади: перша частина терміну підкреслює зв'язок частин мови з психічними, ментальними та пізнавальними процесами, насамперед, з певними змістовими структурами знання, друга частина терміну відображає призначення цих структур для їх подальшої участі в актах комунікації [4].

Згідно загальноприйнятої точки зору на мову як на засіб передачі інформації у процесі комунікації повідомлення (текст, дискурс), повинні розрізнятися як комунікативні, так і когнітивні властивості. Як наслідок, категорії, які формують повідомлення, повинні відповідати тим самим характеристикам. З точки зору когнітивного підходу найбільш суттєвим у системі частин мови є протиставлення насамперед предметних та непередметних, повнозначних та службових класів слів, визначення не стільки універсальної схеми частиномовної системи, скільки її універсального кістяка.

Відхилення від схеми опису слів як репрезентантів певної частини мови пояснюються тим, що дослідники покладаються на змішані критерії, що формують різнопланові одиниці. Це й породжує протиріччя, нелогічність, відсутність єдиної підстави для класифікації. Когнітологи не погоджуються з такою думкою й аналізують підстави для виділення частин мови не за принципом відсутності протиріч у значеннях слів певної групи або наявності у кожної одиниці окремої частини мови переліку ідентичних змістових ознак, а з точки зору того, на основі яких концептів було сформовано ядро кожної категорії, у якому напрямку «воно мало можливість продовжувати процес трансформації і які семантичні зрушення ставали можливими без порушення загальної цілісності такої категорії» [4, с. 123].

Змішані частини мови привертають увагу вчених-когнітологів в аспекті виявлення властивого їм внутрішнього зв'язку. Враховуючи попередній досвід, концепція когнітологів є близькою до тих учених, які змішані частини мови, перехідні явища і різноманітні форми взаємодії частин мови розглядають як такі, що виникають і функціонують на перетині різних параметрів.

Однак на відміну від теорій, згідно з якими різного рівня вважалися то однаково, то неоднаково важливими при визначенні приналежності слова до певної частини мови, власне перелік цих ознак не є універсальним (не завжди враховують дериваційну ознаку), а домінуючими могли вважатися різні властивості частин мови. Так, когнітологи визнають факт неоднакової значущості ознак (морфологічних, синтаксичних, дериваційних і семантичних або концептуальних), необхідних для виокремлення певної частини мови.

Не розглядаючи частини мови як семантичні класи і вважаючи їх класами певних когнітивних структур, які відповідають уявленню про певні структури знання, учені наголошують на значимості саме такого тлумачення природи частин мови, оскільки воно було першим кроком на шляху розуміння сутності даної категорії. Компонентом тієї ж низки суджень про частини мови стало й бачення В. В. Виноградовим частин мови як називних класів слів, трактування їх як особливих ономазіологічних розрядів і концептуальна інтерпретація [2].

Приводом для перегляду різних концепцій про частини мови стало висловлювання Л. В. Щерби: «Власне розрізнення частин мови навряд чи можна вважати результатом наукової класифікації слів» [8, с. 77]. Вважаючи можливим підхід до класифікації слів з «природної точки зору», він висунув вимогу «розшукувати, яку класифікацію особливо наполегливо нав'язує сама мовна система» [8, с. 78].

Заслугою ученого є й те, що він першим дав пояснення того, що можна вважати мовним осмисленням категорії: «Якщо у мовній системі будь яка категорія отримала повноцінне вираження, у такому разі хоч би один тільки зміст примушує нас підводити те чи інше слово під дану категорію» [8, с. 80]. Для прикладу він називав іменники, які повноцінно виражені як за рахунок змісту, так і за рахунок морфологічного оформлення, зокрема здатності відмінюватися.

Саме тому серед категорій різного типу природні категорії, що характеризуються ознаками різного типу і (навіть не зважаючи на це) утворюють єдине ціле внаслідок скорельованих подібних ознак.

До переліку таких категорій належить і категорія частин мови, що утворює «кластерне об'єднання й перетин ознак шляхом поєднання дискурсивних і когнітивних характеристик слова» [1, с. 6]. Це означає, що у межах однієї частини мови її констатують ознаки та властивості є взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Когнітивна концепція частин мови по-новому витлумачує власне поняття «природна категорія», яке відкидає ідею внутрішньої організації за рахунок надання кожному її члену необхідних ознак. Частини мови розглядаються як мовні форми, що пов'язують «ці форми зі специфічним для кожного типу змістом» [4, с. 227].

Це ніяк не означає, що когнітивна наука заперечує поняття наукової категорії. Навпаки, і поняття жорстко структурованої та точно окресленої категорії, що відображає хід логічного пізнання, і поняття природної, прототипічної категорії, що відображає повсякденні пізнавальні процеси, мають право на існування.

Розуміння природної категоризації, як вважає О. С. Кубрякова, дозволяє зовсім по-іншому поглянути на зміст пізнавального процесу. В акті номінації не завжди має місце усвідомлене, раціональне виокремлення ознак, це, здебільшого, процес прирівнювання до вже наявних у свідомості людини зразків, аналогій, мовних навичок [4].

Певні властивості частин мови характеризують їх з когнітивних позицій як прототипічно організовані категорії, а саме: 1) структуру кожної окремої частини мови можна назвати прототипічною, оскільки вона має ядро та периферію, що й обумовлює можливість переходу слів з однієї частини мови в іншу; 2) у складі одиниць кожної частини мови виділяються такі класи, які характеризують її найповніше і можуть розглядатися як найвиразніші представники своєї частини мови (наприклад, предметні назви серед іменників, дієслова фізичної дії серед дієслів), що свідчить про неоднакове становище окремих слів у складі однієї частини мови.

Як і будь-яка система, система частин мови тримається на певних зв'язках і відношеннях, що виникають і підтримуються між її одиницями, які постають певними частинами і частками мови. Деякі з цих відношень виникають генетично і формуються по мірі того, як у мові виникають різні класи слів і диференціюються власне частини мови, поступово виокремлюючись із дифузії імен і форм. Так утворюється ієрархічна організація частин

мови, яка останнім часом усе частіше стає об'єктом досліджень (В. В. Бабайцева, Т. К. Бардіна, І. Г. Данилюк, А. Л. Шарандін), оскільки її вивчення дозволяє побачити взаємовідношення і взаємодію частин мови не в якійсь одній площині, а в усьому їхньому багатстві.

Первинним при вивченні частин мови як ієрархічної системи є прагнення пов'язати поняття «частина мови» з певним типом мовлення, а не з поняттям «слово». Причиною цього є функціональне призначення частин мови, оскільки саме вони забезпечують функціонування висловлювань.

Ієрархічна система частин мови може бути представленою у таких опозиціях:

1. За ознакою самостійності / несамостійності, підгрунтам якої є синтаксична функція у реченні. Однак це лише вторинний фактор, наслідок більш важливого розмежування того, що відрізняє комунікативну систему людини від інших комунікативних систем. Маркуючим опозитом у даному протиставленні визнано самостійні частини мови, які можуть уживатися у позиції несамостійних елементів за умови втрати ними лексичної сутності, що й визначає їхнє функціонування як самостійних частин мови. Прикладом такого явища є функціонування іменників, прислівників у значенні прийменників, тобто явище препозиціоналізації.

2. Інша розрізняюча ознака є релевантною у групі несамостійних частин мови у процесі визначення різниці між різного роду зв'язками, що морфологічно оформлені, а також сполучниками, прийменниками, частками, не наділеними ознаками слова. Цю ознаку, на думку А. Л. Шарандіна, можна сформулювати як «морфологічно оформлені частини мови – морфологічно неформлені частини мови», де маркованими є морфологічно оформлені частини мови [7]. У зв'язку з цим згадаємо перехід деяких самостійних частин мови у несамостійні (явища партикуляції, кон'юнкціоналізації).

3. Здатність мати при собі атрибутивні слова. Клас самостійних частин мови привертає до себе увагу обмеженістю можливостей частин мови сполучатися одна з одною. Зазначена ознака обумовлюється різним змістом слів – номінативним і неномінативним, з приводу чого А. А. Уфимцева зазначає: «Якщо слова не можуть виступати у ролі означуваних, то вони – не номінативні одиниці» [6, с. 14].

До вищезазначених опозицій Т. К. Бардіна додає ще й такі:

1. За ступенем вагомості номінативних частин для оформлення думок виділяються слова, які є обов'язковими компонентами думки і які утворюють ядро висловлювання, і слова факультативні, не обов'язкові як компоненти думки. До ядерних частин мови належать іменники, дієслова і якісно-предикативні слова (якісні прикметники), до неядерних – власне прикметники (відносні прикметники) і прислівники [1].

2. Розподіл ядерних елементів думки на ознакові / неознакові частини мови, які протиставляються за синтаксичною функцією та морфологічним оформленням. До предикатів, які мають ознаковий характер, належать дієслова і якісно-предикативні слова, до суб'єктів – іменники.

У класифікаційному відношенні статус предикативних слів є вищим, оскільки їм притаманне інформаційне навантаження не тільки про власні якості, але й про ті, що закладено у субстантивних знаках, тоді як іменникам притаманна лише низка власних категорій.

3. Для ядерних частин мови характерною є опозиція «власне ознака / якісна ознака», для неядерних – первинна ознака / вторинна ознака. У групі предикативних частин мови спостерігаємо опозицію між дієсловом, що передає власне ознаку, і якісно-предикативними словами (якісними прикметниками), які є засобами вираження не лише ознаки, але і якості.

В опозиції відносних прикметників і прислівника власне ознаковий характер наявний у прикметників, які є ознакою суб'єкта думки (іменника), а ознаковий характер прислівника є вторинним, оскільки він є ознакою предиката думки (дієслова та якісно предикативних слів).

Таким чином, частини мови, будучи обов'язковим компонентом висловлювання, можуть бути представлені у вигляді певної системи, у якій вони протиставляються за певними ознаками, що діють поетапно. Оскільки висловлювання є одиницею мовлення, ці ознаки формуються на синтаксичній основі. Коли ж одиницями класифікації стають повнозначні слова, до формальних ознак приєднується семантика.

З іншого боку, у процесі еволюції частин мови формуються опозиції не лише «вертикальні» (міжчастининомовні), але й «горизонтальні» (опозиції відкритих і закритих класів слів, опозиції предметної та непередметної лексики, опозиції всередині ознакової лексики і т. д.). Таким чином, системі частин мови притаманні прототипічні категорії, а типи наявних у системі зв'язків являють собою як ієрархічні, так і синхронно релевантні опозиції.

Вивчення слова поза процесом комунікації не має сенсу, а відтак, досліджуючи слова-репрезентанти певних частин мови, когнітологи звертаються до їхньої динамічної сутності, тобто до призначення у мовленні.

Отже, даною статтею ми окреслюємо теоретичне підґрунтя подальшого аналізу частиномовної ієрархії, зокрема місця у ній класу слів категорії стану. У наступних розвідках ми проаналізуємо відповідність зазначеного класу слів когнітивним засадам виділення частин мови.

Література

1. Бардіна Т. К. Проблема лексико-грамматической переходности частей речи в современном русском языке: Автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2003. – 20 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986. – 640 с.
3. Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови: Автореф. ... канд. филол. наук. – Донецьк, 2006. – 19 с.
4. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – 330 с.
5. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1977.
6. Уфимцева А. А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. – С. 5-80.
7. Шарандін А. Л. Системная категоризация русского глагола. – Тамбов, 2001. – 209 с.
8. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 428 с.